

Els mitjans de comunicació davant l'11-M: la construcció d'un 'cas excepcional'

Andreu Casero

- *Un fet excepcional és aquell que sacseja els fonaments d'una col·lectivitat per la seva gravetat, transcendència i la forta ressonància que assoleix enfront de l'opinió pública. Posa en qüestió les definicions de la realitat socialment establertes i obre un període de transformacions, tant en la nostra visió del món com en el sistema de valors que la sustenta. Ens proposem, aquí, analitzar els trets bàsics d'aquesta modalitat d'esdeveniments i el paper que hi juguen els mitjans de comunicació en la seva caracterització social.*

Un vell concepte molt actual

A principis dels anys vuitanta, fruit del segrest i posterior assassinat del polític italià Aldo Moro a mans de les Brigades Roges, Giorgio Grossi plantejà la noció de 'cas excepcional' amb la voluntat d'explicar el paper jugat pels mitjans de comunicació en situacions de forta crisi política i social. Dues dècades després, el concepte continua plenament vigent en l'inici d'un nou segle que ha vist com les teories de la "societat del risc" han tingut manifestacions tan macabres com ara l'11-S a Nova York o, més recentment, l'assalt de l'escola de Beslan, a Ossètia del Nord (Rússia). Totes elles, i especialment per la seva proximitat, els atemptats de l'11-M a Madrid, són exemples de la transcendència que han pres el conflicte i els fets-ruptura en el món actual.

Andreu Casero

*Doctor en comunicació per la Universitat Pompeu Fabra.
Membre dels Serveis Tècnics del CAC*

En aquest article ens proposem revisitar les línies fonamentals de la proposta de Grossi (1981, 1985a), tot adaptant-les al context actual i aplicant-les als fets ocorreguts l'11-M. La teoria del 'cas excepcional' constitueix encara el marc de referència i l'horitzó de partida per analitzar els fenòmens imprevistos i extraordinaris, ja que permet comprendre els mecanismes essencials de la seva configuració informativa. Les bases cal buscar-les en la sociologia fenomenològica, forjada per Alfred Schütz (1974, 1977) i continuada per Berger i Luckmann (1968, 1997), que veu la realitat com un producte que es construeix a partir de les múltiples accions protagonitzades pels éssers humans. D'entre aquestes, les dutes a terme pels mitjans de comunicació prenen una importància fonamental per la seva posició central en la mediació simbòlica de les experiències i pel seu rol, socialment reconegut i legitimat, de provedors d'esquemes públics de referència (Grossi, 1985a). Això els configura com una de les instàncies que més decisivament influeixen en la conformació de la nostra percepció del món, ja que ens subministren interpretacions sobre els esdeveniments que ocorren, tot oferint-nos-en una representació simbòlica.

L'11-M: un 'cas excepcional'

L'11-M constitueix un veritable 'cas excepcional', ja que es tracta d'un esdeveniment dotat d'una forta incidència que, per la seva gravetat, la seva magnitud i l'elevat grau de ruptura que comporta, afecta tots els àmbits de la dinàmica social. En aquest sentit, sacseja les bases de tota la col·lectivitat, posant en qüestió els esquemes de referència, els significats i els valors socialment compartits. Concerneix, així, problemes com ara la legitimació institucional, el control social, la lluita política o la identitat comuna. És a dir,

va més enllà d'una mera desviació d'allò establert, per passar a activar tot un seguit de processos que poden comportar la modificació dels marcs cognitius i normatius en els quals se sustenta la nostra visió del món. Per aquest motiu, assoleix una ressonància prominent per a l'opinió pública, que veu com el sistema social és sotmès a una sotragada de conseqüències imprevistes.

La dimensió pública i referencial que un fet excepcional, com ara l'11-M, obté vers el conjunt de la ciutadania es deu en gran part, a més de pel seu evident abast, a la centralitat estructural que tant els mitjans de comunicació com el sistema polític li atorguen. Per tant, es tracta d'una modalitat d'esdeveniment que socialment es construeix, sobretot, a partir de la informació periodística, que apareix com la font simbòlica fonamental que ens permet conèixer el nostre entorn. Actua com a element de referència que ens permet orientar-nos, en especial en aquells moments de grans trontollades, i que fa que no perdem la connexió amb la realitat. Naturalment, no ens ofereix una còpia exacta d'allò que ha succeït, sinó una representació, una versió concreta, determinada per diversos factors entre els quals sobresurten les rutines i les pràctiques productives del periodisme.

Els mitjans de comunicació, i, especialment, la televisió, elaboren, així, una forma de realitat, que podem denominar informativa o mediàtica, que tendeix a substituir la realitat mateixa en la definició d'esdeveniments que els individus no podem experimentar de manera directa, al lloc dels fets. La producció de sentit conformada per les organitzacions comunicatives pren aquesta consideració fruit del creixement de les experiències i els 'paquets' de realitat que els ciutadans i ciutadanes ens veiem impossibilitats de definir en el marc de la nostra vida quotidiana. L'accés a aquestes franges es duu a terme, majoritàriament, mitjançant la mediació simbòlica operada pels mitjans, ja que la seva naturalesa els permet superar l'aquí i l'ara concrets i posar al nostre abast, a disposició del públic, tot un seguit de continguts i significats heterogenis, molts dels quals, d'altra manera, restarien ignots.

El periodisme es configura, per tant, com a instància especialitzada en la construcció de la realitat social. Mitjançant les seves pràctiques productives rutinitzades confecciona una representació simbòlica del món que ens envolta. Tot i la seva potència, els sentits i significats elaborats pels

mitjans no són els únics presents en l'àmbit social, ja que el públic també gaudeix de la possibilitat de conformar-se la seva pròpia realitat subjectiva fruit de les seves experiències individuals, del contacte amb altres persones, dels coneixements acumulats i, fins i tot, de les exposicions anteriors als aparells comunicatius. Cadascun de nosaltres posseeix unes imatges d'allò que ens envolta que ens serveixen per confrontar-les amb les que ens proveeixen la televisió, la xarxa, la ràdio o la premsa. D'aquest contrast, en surt, com a resultat final d'un procés d'interaccions i negociacions constants i diverses, el que anomenem realitat social.

Com actuen els mitjans de comunicació? La lògica de construcció del 'cas excepcional'

Però, concretament, què fan els mitjans quan es troben davant d'un 'cas excepcional' com ara l'11-M? El fort trencament que implica aquesta modalitat d'esdeveniment fa que els esquemes de definició i tractament de les notícies emprats pels periodistes siguin qüestionats i perdin, momentàniament, la seva vigència. Davant del xoc amb l'atipicitat en el seu màxim grau, les formes habituals d'elaboració de la informació, basades en la repetició i la tipificació, queden desfasades. Sense la cuirassa que suposen les rutines, la funció bàsica de les organitzacions mediàtiques rau en la re-contextualització del fet-ruptura de la manera més ràpida possible. És a dir, fer-lo compatible amb el món quotidià dels individus, tot reduint l'elevada complexitat que comporta i facilitant la seva interiorització. No cal oblidar que un 'cas excepcional' suposa un desafiament per a la realitat socialment establerta i, per evitar que s'esquerdi, és necessari reintegrar adequadament els nous significats. Com afirmaren Berger i Luckmann (1968: 89), qualsevol desviació radical de l'ordre institucional apareix com una digressió de la realitat que cal re-contextualitzar per tal d'orientar i salvaguardar la seva validesa política i cultural, impedit, així, que es deteriori el marc de referència socialment acceptat i col·lectivament compartit.

La re-contextualització dóna lloc a una doble dinàmica de transformació i conservació. Per una banda, es difonen nous significats, derivats de la reintegració d'allò atípic, que introdueixen modificacions en el coneixement acumulat

socialment, que veu ampliada la seva estructura. S'avança, així, cap a una transformació de les definicions assentades de la realitat social, que passen a abraçar més parcel·les de l'experiència humana. No obstant això, paral·lelament, en mitigar el perill que suposa qualsevol fet-ruptura, les notícies faciliten el manteniment de l'ordre institucional i del marc general de referència de la nostra vida quotidiana. En aquest sentit, els mitjans de comunicació acompleixen la comesa institucional de tendir a mantenir l'estabilitat de l'entorn social, tot defugint el seu possible trencament.

Comptat i debatut, davant un esdeveniment com ara l'11-M, els mitjans de comunicació veuen com, primer, trontollen els seus esquemes de treball, que s'han d'adaptar a una situació extraordinària, i com, en segon lloc, s'han d'abocar a re-contextualitzar què ha succeït, per fer-nos-ho comprensible i compatible amb el marc de les nostres experiències socials. Com a conseqüència d'això, es veuen obligats a construir simbòlicament la realitat, posant a l'abast del públic, mitjançant la informació, els significats associats a una situació singular. Per fer-ho, empenen una lògica específica basada en la concatenació d'uns 'fets primers' i uns 'fets segons'. Els primers constitueixen l'origen de l'esdeveniment, ja que es tracta de l'incident que li confereix la condició atípica i suposa la seva caracterització inicial. L'atemptat terrorista als trens de rodalies de Madrid apareix com el 'fet primer' de l'11-M entès com a 'cas excepcional'. A més de contenir tots els esquemes propis de la ruptura, un altre aspecte el distingeix: l'esforç informatiu que implica el seu processament. Les organitzacions comunicatives han de posar en marxa totes les seves potencialitats productives per fer front a una conjuntura imprevista intentant arribar a cobrir totes les cares de la notícia.

En dies posteriors, s'assisteix a una multiplicació de 'fets segons' que encara que ja no gaudeixen d'una naturalesa excepcional, s'inscriuen dintre del mateix clima d'opinió. Les hipòtesis sobre l'autoria, l'evolució del nombre de víctimes, les investigacions policiaques o el debat polític sobre la gestió de la crisi, entre d'altres qüestions, són exemples d'aquests successos col·laterals que complementen els 'fets primers', introduint noves dades, matisos i detalls. Es tracta d'esdeveniments que expliquen altres esdeveniments i que actuen, en tant que fonts vicàries, substituint, progressivament, l'incident originari pel que fa al seu tractament informatiu. La major part d'aquests no es generen de manera

esporàdica i fortuïta, sinó que es produeixen voluntàriament.

Qui, predominantment, dóna forma als 'fets segons' és el sistema polític, que elabora de manera artificial un seguit de successos dotats de sentit amb la finalitat de recuperar el control de la situació, de concertar noves definicions de la realitat i d'activar un procés d'autolegitimació per preservar el seu paper en tant que instància dipositària del poder. Gràcies al fet que els mitjans tendeixen habitualment a privilegiar els esquemes interpretatius de la política, i més encara davant de processos de ruptura que cal re-contextualitzar de seguida, aquests 'fets segons' es converteixen en notícies. D'aquesta manera, el sistema polític accedeix a la construcció simbòlica de l'esdeveniment excepcional.

Les conseqüències d'aquesta dinàmica es concreten en dos punts. En primer lloc, s'assisteix a una sobrerrepresentació de la política en la informació periodística. S'activen, així, lògiques autorreferencials (Marletti, 1985: 56). Fruit d'aquestes, els actors polítics se serveixen de les notícies per establir un diàleg entre si, posant-se com a objecte i subjecte de la comunicació. A través de les informacions es llancen apel·lacions, s'articulen valoracions polítiques i es posen en circulació significats diversos que competeixen per influenciar el contingut de la realitat mediàtica.

El segon efecte té a veure amb la co-definició del 'cas excepcional'. La incorporació del sistema polític a la construcció simbòlica d'aquesta modalitat d'esdeveniment fa que la interacció entre els seus actors i els de la comunicació es converteixi en un ingredient fonamental. Tots dos sistemes, travessats per relacions mútues d'interdependència, conflueixen en una dinàmica compartida d'estructuració de la realitat atípica. La negociació s'erigeix com a paradigma d'aquest procés, que atorga a la informació periodística la condició d'arena política. És en aquest lloc públic on mitjans i polítics despleguen múltiples intercanvis, tant cooperatius com competitius, que desemboquen en l'elaboració conjunta dels significats i els sentits atribuïts als fets polítics de caire excepcional. Per tant, la representació simbòlica d'aquest tipus de successos apareix com una producció negociada de la realitat.

Els trets del 'cas excepcional'

Juntament amb l'existència d'una lògica de construcció

específica, marcada per l'articulació d'uns 'fets primers' i uns 'fets segons', un esdeveniment excepcional es distingeix per la concurrència d'un conjunt de trets característics que es poden concretar en diversos punts que, tot seguit, passem a desglossar.

En primer lloc, com hem apuntat abans, amb motiu d'un 'cas excepcional', s'assisteix a la pèrdua de vigència de les rutines i les pràctiques productives dels periodistes que guien la construcció de la realitat. Tot i que aquesta és momentània i la seva recuperació va associada a l'aparició dels 'fets segons', la discordança entre els esquemes mediàtics d'estructuració dels esdeveniments pre-existents i les noves necessitats informatives, derivades de la irrupció d'un succés inesperat i excepcional, és evident. La reacció de les organitzacions comunicatives s'orienta a l'augment dels nivells d'atenció vers allò extraordinari que provoca una sobreabundància d'informació. L'alteració de la programació televisiva amb especials informatius, extenses connexions en directe amb el lloc dels fets i espais monogràfics que es registrarà durant l'11-M n'és una bona mostra. Aquesta dilatació de la cobertura periodística de l'esdeveniment té conseqüències sobre la redundància i la reiteració de missatges. La maquinària mediàtica porta, així, cap a una saturació d'elements excepcionals en els continguts comunicatius.

En segon lloc, i derivat del punt anterior, els mitjans de comunicació atorguen al 'cas excepcional' el màxim grau de rellevància en els seus esquemes de tractament de la informació. Aquesta modalitat d'esdeveniment assoleix una posició cardinal dintre de l'espai mediàtic i acapara una elevada dosi d'atenció. La forta transcendència política i la notable incidència pública que els caracteritza fa que superin sense objecció el sedàs de la selecció periodística en sentit estricte incorporant-se de manera gairebé automàtica al flux comunicatiu. El conflicte es referma, així, com un dels principis que governa les lleis de l'atenció periodística (Luhmann, 2000: 44). Més que incloure'l o excloure'l, la funció dels periodistes rau en la classificació comunicativa de l'esdeveniment. És a dir, els mitjans, davant d'un succés atípic, se centren en la seva jerarquització, en la seva prioritització dintre del terreny informatiu. La multiplicitat de sentits i accions associades a un fet insòlit cal que sigui reduïda per ser comunicada eficaçment, tot redimensionant la seva complexitat inherent. Aquesta

reducció pot comportar una simplificació de la realitat, ja que la jerarquització actua restringint els significats en circulació, en detriment de la riquesa de possibilitats oferta pel fet excepcional, i té com a conseqüència una pèrdua de la qualitat expressiva de les notícies.

En tercer lloc, la irrupció d'aquesta classe d'esdeveniment atípic desperta un elevat interès social. Aquesta circumstància provoca un augment dels nivells de consum i d'implicació col·lectiva per part del públic. Davant l'ampliació considerable de l'oferta mediàtica, els ciutadans recorren de manera més emfàtica als mitjans de comunicació. L'anàlisi de les xifres d'audiència de l'11-M ho corroboren. La data de l'atemptat a Madrid, vuit dels deu programes més vistos foren espais informatius. D'aquests sobresurt, en l'àmbit estatal, Telediario 1 de Televisión Española (TVE), que comptà amb 4.857.000 espectadors, segons Sofres, i va registrar un augment d'un 38% respecte a l'edició del dia anterior. Resultats similars obtingueren les cadenes de ràdio generalistes, amb increments del 24,1% en el cas de la COPE i del 16% pel que fa a la SER, que arribà als 5.702.000 oïdors, segons dades de l'EGM. A Catalunya, l'espai informatiu de televisió més vist fou el *Telenotícies Vespre* de TV3 que, amb una alça de més d'un 46% en la seva audiència, fou seguit per 794.000 espectadors. Pel que fa al mitjà radiofònic, Catalunya Ràdio, amb 639.000 oïdors, encapçalà les preferències del públic. La informació referma, així, la seva condició d'element orientador per als individus, que l'empren com a via principal per conèixer allò que s'ha esdevingut.

Com acabem d'afirmar, a més de la pujada del consum mediàtic, un 'cas excepcional' promou la implicació col·lectiva per part dels ciutadans i ciutadanes. La reacció davant d'un fet que sacseja els fonaments d'una comunitat afavoreix la mobilització de tota la societat. En aquest sentit, les manifestacions de repulsa arran de l'atemptat de l'11-M comptaren amb la participació de gairebé onze milions i mig de persones arreu de l'Estat espanyol. En conseqüència, la repercussió i ressonància que aquest tipus de succés contreu respecte a l'opinió pública és extremadament forta i infreqüent, fet que explica la seva importància en la construcció simbòlica de la nostra visió del món.

Aquest emplaçament nuclear s'afegeix a la fragilitat en què queda immers el sistema de valors i els esquemes normatius. Aquest quart tret del 'cas excepcional' implica

que es produeixi una confrontació de diversos universos simbòlics i de significats que van més enllà de l'esdeveniment singular, i passa a involucrar la totalitat dels àmbits i aspectes que integren la realitat social. En aquest procés, es pot assistir a una re-classificació del quadre de referència general on s'assenta la nostra vida quotidiana. Fruit d'aquesta circumstància, el succés atípic pren la naturalesa d'un conflicte simbòlic que abraça totes les dimensions d'una col·lectivitat. Per tant, no pot eludir el seu tractament per part dels mitjans de comunicació, que elaboren una interpretació, una reconstrucció dels fets, que es concreta en l'articulació d'un seguit de representacions i imatges de caire simbòlic que tenen efectes tant en el plànol cognitiu com en el normatiu.

Finalment, un 'cas excepcional' porta enllaçada una multiplicació de l'acció política. Tot i que el seu origen és extern a la política, aquest sistema redobla la seva activitat amb motiu d'aquests esdeveniments insòlits. Com hem sostingut anteriorment, la interacció entre actors polítics i organitzacions mediàtiques, que es troba en la base del procés de construcció d'allò atípic, és un dels elements distintius d'aquests fets-ruptura. Entre d'altres avantatges, els subjectes de la política, en assolir el paper de font primària en les notícies, es beneficien, així, de la possibilitat de propagar les seves definicions de la realitat amb la voluntat que siguin acceptades com a vàlides tant pels mitjans de comunicació com, en última instància, per la ciutadania.

Conclusions: el pes de les estratègies polítiques

Un dels axiomes que es posa de manifest amb tota la seva intensitat durant l'evolució d'un 'cas excepcional' és aquell que sosté que l'atipicitat d'un esdeveniment és proporcional a la seva rellevància per al control del mercat polític (Grossi, 1985a: 76). És a dir, aquesta modalitat de succés, en estar dotada d'un elevat grau de ruptura, es configura com un vehicle d'expressió de les estratègies polítiques, tant de les articulades pels aparells comunicatius com de les sostingudes pels actors del sistema polític. En conseqüència, es concep més com un mitjà que com un missatge, ja que les organitzacions periodístiques el fan servir per intentar imposar les seves definicions de la realitat, per instaurar o re-classificar imatges i valors socials i per potenciar o

devaluar determinats subjectes polítics en detriment o en profit d'uns altres. D'igual manera, els polítics miren de treure partit de la conjuntura extraordinària per tractar d'implantar les seves diverses interpretacions dels fets amb la finalitat de satisfer els seus objectius partidistes. Cal entendre, per tant, el 'cas excepcional' com el moment per excel·lència on es desenvolupa una activitat de tipus preeminentment estratègica.

L'ús polític de les situacions crítiques, desplegat particularment pels mitjans de comunicació, instaura el predomini de la valoració sobre l'explicació en el discurs informatiu. L'esforç simbòlic que això comporta s'orienta vers l'acompliment de tres objectius bàsics per part dels aparells comunicatius. En primer lloc, desenvolupar una acció d'autolegitimació del seu propi rol que els refermi en tant que constructors de la realitat i proveïdors del sentit social. En segon lloc, exercitar una activitat política a l'interior del mercat polític, tot portant a la pràctica els seus propòsits i interessos institucionals i corporatius. I, finalment, dotar-se de capacitat d'influència tant vers l'àmbit polític com, especialment, vers el conjunt de l'opinió pública.

Fruit de la utilització d'estratègies polítiques, els mitjans de comunicació deixen de ser mers canals de difusió d'informació, per configurar-se com a co-productors relativament autònoms de la realitat política, ja que no es limiten a transmetre-la, sinó que contribueixen decisivament a definir-la, condicionant, fins i tot, les seves modalitats de funcionament. Els mitjans de comunicació passen d'instruments supletoris a infraestructures funcionals de la vida política que influeixen, de forma determinant, la seva representació simbòlica (Grossi, 1985a: 140). Conseqüentment, podem afirmar que, amb motiu d'un 'cas excepcional', es radicalitza la centralitat que la comunicació assumeix respecte de l'activitat política.

Els mitjans de comunicació no són espectadors del fet atípic, sinó que hi participen activament en la seva definició simbòlica juntament amb el sistema polític. Els aparells mediàtics, especialment la televisió, s'afirmen com a variables fonamentals de les situacions de ruptura, on juguen, com hem posat de manifest, un paper essencial estructurant la percepció de la realitat política i social.

Bibliografía

BERGER, P. L.; LUCKMANN, T. *La construcción social de la realidad*. Buenos Aires: Amorrortu editores, 1968.

BERGER, P. L.; LUCKMANN, T. *Modernidad, pluralismo y crisis de sentido. La orientación del hombre moderno*. Barcelona: Paidós. 1997.

GROSSI, G. "Professionalità e casi eccezionali" A: *Problemi dell'Informazione*. Bologna: Il Mulino, 1981, vol. VI, núm. 1.

GROSSI, G. *Rappresentanza e rappresentazione*. Milano: Franco Angeli, 1985a.

GROSSI, G. "Professionalità giornalistica e costruzione sociale della realtà" A: *Problemi dell'Informazione*. Bologna: Il Mulino, 1985b, vol. X, núm. 3.

IDOIAGA, P.; RAMÍREZ DE LA PISCINA, T. *Al filo de la (in)comunicación. Prensa y conflicto vasco*. Madrid: Fundamentos, 2002.

LUHMANN, N. *La realidad de los medios de masas*. Barcelona: Anthropos, 2000.

MARLETTI, C. *Prima e dopo. Tematizzazione e comunicazione politica*. Torino: RAI/ERI, VPT, 68, 1985.

SCHÜTZ, A. *El problema de la realidad social*. Buenos Aires: Amorrortu editores, 1974.

SCHÜTZ, A.; LUCKMANN, T. *Las estructuras del mundo de la vida*. Buenos Aires: Amorrortu editores, 1977.